

הכוחות באסיה המערבית, ואפשר שדבר זה היה לפחות אחד הגורמים לירידתה של כרתים, שהיתה סרטור בין המזרח ובין המערב. בתקופה הקלאסית נעשתה כרתים כולה הלנית, ולא נבדלה בשום פנים משאר העולם היווני.

R. PASHLEY, *Travels in Crete*, London 1837; T. A. B. SPRATT, *Travels and Researches in Crete*, London 1865; F. POULSEN, *Der Orient und die frühgriechische Kunst*, Leipzig-Berlin 1912; A. J. EVANS, *The Palace of Minos at Knossos* 50—55, London 1921—1935; E. KUNZE, *Kretische Bronzerelief*, Stuttgart 1931; J. D. S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete*, London 1939; GUY-ENGBERG, *Megiddo Tombs*, Chicago 1939, 148—149, pls. 88, 3; 91, 21—26; 102—4; 123, 3; V. GRACE, *AJA* 45 (1940), 10—52; P. DEMARGNE, *La Crète dédalique*, Paris 1947; H. KANTOR, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.*, Bloomington 1947; idem, *AJA* 51 (1947), 17—21; F. STUBBINGS, *Mycenaean Pottery in the Levant*, Cambridge 1951; F. MATZ, *Forschungen auf Kreta* 1942, Berlin 1951; S. WEINBERG, *AJA* 55 (1951), 121—133; A. FURNESS, *BSA* 68 (1953), 94—134; J. VERCOUTTER, *Egypte et préhellènes*, Paris 1954; S. WEINBERG, apud R. W. EHRLICH, *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1954; D. J. WISEMAN, *The Alalakh Tablets*, London 1955, 228; C. ZERVOS, *L'Art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956; F. MATZ, *Kreta, Mykene, Troja*, Stuttgart 1956; VENTRIS-CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956; C. H. GORDON, *Antiquity* 123 (1957), 124—130; M. L. ERLERMAYER-H. ERLERMAYER, *Orientalia* 29 (1960), 121—150, 241—272

ש"ו

כְּשִׁיל, — עי' מלאכה, כלי מלאכה.

כְּשָׁפִים. — חלוקת הערך: [א] הגדרת המושג. — [ב] מונחים מאגיים במקרא: 1. צירופי מונחים. — 2. מונחים בודדים: (א) כשף; (ב) אשף; (ג) חובר חברים; (ד) לחש; (ה) הוה; (ו) רכס. — [ג] הכשפים במזרח הקדמון: 1. שומר. — 2. בבל ואשור. — 3. מצרים. — 4. חת. — 5. כנען. — 6. חוקים נגד מכשפים. — [ד] הכשפים במקרא: 1. יחס המקרא לכשפים. — 2. המאבק בכישוף.

[א] הגדרת המושג. — האדם הקדמון (והאדם הפריי מיטיבי של ימינו) רואה את עצמו מוקף כוחות נסתרים ומופלאים, הנוטים אליו חסד או עוינים אותו. על רבים מכוחות אלה אפשר, לפי השקפתו, להשפיע באמצעותה של פעולה מתאימה (כישוף) או בעזרתה של מלה מתאימה (לחש). בדרך זו יכול בעל הכשפים להשיג תכלית ממשית גשמית, או להזיק לזולתו, או אף להתגונן בפני השפעתם המזיקה של כשפים שכישוף זולתו.

פעולות אלו מכונות במחקר האנתרופולוגי במונח הכולל "מאגיה". כך נקרא הכישוף בעולם ההלניסטי על שמה של כת כהנים פרסיים (ביוונית *μάγοι*; באמגושים של ספרות חז"ל), שאנשיה נחשבו ככקאים במיוחד בכשפים. במקרא באו כמה וכמה לשונות לציין מושגים ופעולות מאגיים למיניהם (עי' לקמן). הנפוץ והרגיל שבהם, והמקובל גם בלשון חז"ל ובלשוננו, הוא השורש כשף, והוא יבוא כאן כמקביל למונח הלועזי מאגיה, אף על פי שמושג זה אינו חופף לחלוטין את משמעותה המקראית של המלה כשפים.

בתרבותם של עמי המזרח הקדמון נודעה למאגיה השפעה מכרעת על כל שטחי החיים. בחסותה ובהשפעתה נצטבר אף ידע רב מכל הסוגים, במיוחד בשטחים המקבילים לאסטרונומיה, מיטאורולוגיה, רפואה, בוטניקה ומדעים קרובים לאלו. בעלי המאגיה למיניהם לרוב הם גוף סגור של בעלי מקצוע שוכה למעמד חברתי מכובד.

פרוטו-גיאוטרי, מפני הצדדים שאינם מינואיים, שהתחילו נראים בזמן ההוא, ולימים גברו בתקופה הגיאוטריה, שהתחילה בסביבות 900 לפסה"נ. הבתים הקדומים שבקרפי צורתם מינואית, אבל מלבד הפולחן שנתקיימה בו מסורת מינואית, הרי שאר בחינות תרבותה של אותה תקופה היו נתונות להשפעה חזקה מיבשת יוון, ומכאן בא לאי גם השימוש בברזל. תרבות קרפי היא תערובת מובהקת של יסודות מינואיים ומיקניים שנצטרפו אלו עם אלו בתקופה המינואית המאוחרת ג', וכך העבירו הפליטים אל ההרים שעה שהדורים פלשו לכרתים בסביבות 1100 לפסה"נ. אם נכון הדבר, שהפליטים באו מכרתים, הרי היתה גם תרבותם מן המין שאנו רואים בקרפי ובהרבה ערים אחרות, כגון בְּרוֹקְסֶטְרוֹ וקאבוס. התרבות הפרוטו-גיאוטריה, שהביאה הדורים לכרתים, התמזגה קמעה עם שרידי מסורת תרבותו של המקום. ומששככה סערת הפלישה והמתיישבים החדשים שנתקעו במקומותיהם, ירדו אליהם תושבי הערים שבאזור הגבעות והתערבו בהם. בסמוך לשנת 900 לפסה"נ היתה מזיגה זו שלמה, והיא אם התרבות הכרתית הגיאוטריה. בעוד שאתה מוצא בה הרבה מקווי האופי של התקופה הגיאוטריה שבשאר חלקי יוון, דומה שכרתים לא היתה עד המחצית השנייה של המאה הח' אלא מחוז תרבות נידח מאוד. כל משאה ומתנה לא היה כפי הנראה אלא עם חבלים יווניים, ואף זה בשיעור מועט. במאה הח' חלה הרחבה גדולה ביישובה של כרתים, בייחוד לעבר מערבו של האי; וברור שדבר זה כרוך הרבה בכניסתם של יוונים מן היבשת. וכאן אנו מוצאים כמה מן הקדומים והשמורים יפה שבגילויי התרבות הדורית. בְּדִרְיוֹס ובפְּרִינְיָאס היו בתי מקדש קדום מים. בהם ועליהם נמצאו כמה חפצי פיסול יווניים קדומים. מרכז פולחנו של זכס עבר בזמן ההוא ממערת ההר דיקטי אל זו שבהר אֵיֶדָה, שבעי שרידיה אתה מוצא מוטיבים, שהם מן הנאות שבדוגמות האמנות היוונית המתמזרות. ביניהם יש מגינים נפלאים, המקושטים בתערובת מוטיבים אשוריים ומצריים, אבל לפי הנראה נעשו בכרתים. וכן נמצאו כאן חפצי שן סוריים-פיניקיים, ואפשר שכמה מהם הובאו לכרתים בסביבות 800 לפסה"נ, והיו מחקים אותם כיוון. גם בכלי החרס ניכרת השפעת המזרח, וקצתה סמוכה על שרידי המסורת הארצישראלית של כלי החרס המכונים פלשתיים. האמנות הכרתית, כדרך האמנות בהרבה מקו-מות אחרים של המזרח הקרוב שבתקופת הברזל, היא תערובת של יסודות מצריים ומיסופוטמיים, וכמה מהם כל עצמם אינם אלא שירי ה-*koum* המיקני הקדום. ומבחינה זו דומה האמנות הכרתית הקדומה לזו של תקופת הברונזה המאוחרת, אבל קשורה היא גם לאמנות ארצות החוף המזרחי של ים התיכון שבתקופה הפיניקית.

וכך ראתה כרתים תקופת פריחה חדשה בין המאה הט' לבין המאה הז' לפסה"נ. שוב שלחה ידה בסחר הים, בייחוד במערבו של ים התיכון, וכן סייעה להתפשטות ההשפעה המזרחית מחוף לגבולות יוון, עד שבא המסחר הקורינתי ודחקה. אבל כלל תחייתה של כרתים הקדומה פסקה לפתע בסביבות 600 לפסה"נ. הימים היו ימי מהומה ושינויים במערכי

מצרים. בשמו' זיא. נאמר: ויקרא גם פרעה לחכמים ולמכשפים ויעשו גם הם חרטומי מצרים בלהטיהם כן. כאן הללו עושי מעשים מאגיים מובהקים. ואילו בכר' מא.ח.כד. נזכרו חכמי מצרים וחרטומיה כמי שנקראו לפתור את חלומותיו של המלך. כיוצא בזה נמנים בס' דניאל חרטומים, אשפים, מכשפים וכשדים (דנ' ב.יב) כמי שנקראו לפתור את חלומותיו של נבוכדראצר. וכן נזכרו שם באותו הקשר בחלקים הארמיים חכמין וגזרין (ב.כז; ד.ד). אף-על-פי שסיפורי ספר דניאל עניינם פתרון חלום וכיוצא בזה אין כאן הבחנה מדוקדקת בתפקידים המוגדרים של החכמים ובעלי המאגיה הנזכרים בהם, שההבדלים שבין עוסקיהם בוודאי לא היו נהירים למספר הישראלי. כך נזכרים בס' דניאל בצד מונח כללי כמו חכמים, גם מונחים כגון כשדים (ע"ע כשדים, [1]), מגידי עתידות ואסטרולוגים לפי השיטה הבבלית בצד חרטומים (ע"ע), בעלי מאגיה ומגידי עתידות מצריים, גזרין (ע"ע גזר, גזרין) כנראה אף הם מגידי עתידות. ויחד עמהם נזכרים בעלי מאגיה מובהקים, הם המכשפים והאשפים. ועי' עוד לקמן ד, 1.

2. מונחים בודדים. — (א) כשף. — שורש זה מצוי גם באכדית = kushshupu = לְכַשֵּׁף; kishpu = אמצעי כישוף, מעשה כישוף; kashshapu = מכשפה; וכד'. באכדית משמש שורש זה לעולם לציון המאגיה השחורה, ואילו בעברית אין ההבחנה בין מאגיה שחורה ולבנה ברורה כל כך, ורק לגבי המלה מכשפה אפשר לומר שהכוונה במיוחד למאגיה שחורה. מצד שני, אין המושג העברי מקיף את כל שטחי הפעולה של המכשף בבבל, למשל העלאת רוחות מתים אשר בה עוסקים בישראל האוב והידעוני. ייתכן שטשטוש התחומים במקרא בין המאגיה השחורה והלבנה נובע מהתנגדות המקרא לכל הכשפים, ולא רק לכשפים שנועדו במפורש להזיק.

(ב) אשף. — האשפים נזכרים יחד עם מכשפים ובעלי מאגיה אחרים בס' דניאל. בחלקים העבריים של הספר באה הצורה אֲשָׁפִים (א.כ; ב.ב), ואילו בחלקים הארמיים אֲשָׁפִי, אֲשָׁפִיא (ב.י.כז; ד.ד). גם הצורה העברית וגם הצורה הארמית מושאלות הן מן האכדית ashipu. אומרי ה־shiptu הם בעלי המאגיה הלבנה, המומחים בטכסי הכישוף הנגדי ובהשבעות, ועי' לקמן [2], 2.

(ג) חובר חברים. — העוסק במעשה זה נזכר ביחד עם המכשף בדב' יח.י"א; יש' מז.ט.יב. צירוף הלשונות כשף-חובר נראה כשמי עתיק ובא גם בטכסט האכדי של המֶקֶל (לוח א, שורות 4-5): המכשפה כישפתני, הכוזבת (הרמאית) חיברה חברים עלי (על גופי או על פסלוני). על סמך זה ועוד על סמך כמה מקומות שבאים בהכאה דומה בסדרת הטכסטים של מקל, אפשר לשער שפעולת הכישוף הישראלית היתה דומה לזו המתוארת בטכסטים של המקל (עי' לקמן), ושקרבתו של החובר נותק כביכול מחייו ונקשר להשפעתו ההרסנית של המכשף.

(ד) לחש. — אף מונח זה קשור בלשון חובר חברים כפי שמתברר מכתובים שונים. ביר' ח.יז: כי הנני משלח בכם נחשים צפעונים אשר אין להם לחש; בתה' נח.ו: אשר לא ישמע לקול מלחשים חובר חברים מחוכם; בקה'

המאגיה כרוכה מצד אחד במיתוס (ע"ע), כיון שהיא מתבססת לעתים קרובות על סיפורי מעשיהם המאגיים של האלים. מצד שני מעורבים יסודות מאגיים מובהקים בפולחן ובהגדת עתידות (ע"ע). המאגיה עצמה נבדלת משטחי פעולה אלה משום שלעולם היא מכוונת למטרה מעשית מסוימת: השגת אהדתו של פלוני, מותו של אלמוני, ריפוי של חולה אנוש וכיו"ב. בהתאם לכך מבחינים כל העמים בין הכישוף המזיק, הבלתי חוקי, המכונה "מאגיה שחורה", ובין הכישוף המועיל והחוקי, שמטרתו על פי רוב להגן בפני נזק של הכישוף הרע, המכונה "מאגיה לבנה".

פעולת הכישוף האפיינית ביותר היא חיקוי המטרה הנכספת (מאגיה אנאלוגית או סימפאיתית). נוסכים מים כדי שירד גשם, דוקרים את דמות האויב בסיכות כדי לגרום למותו, וכדומה. צד זה של המאגיה בעצמה נובע מאמונה עמוקה הטבועה באדם הפרימיטיבי ובאדם המזרח הקדמון כאחד, האומרת שהאדם ושמנו, או דמותו, זהים הם, והש' תלטות על שמו או דמותו של האדם מביאה להשתלטות על האדם גופו. והוא הדין בתופעות טבע, כגון גשם, שדים ומזיקים הגורמים למחלה, וכדומה. יחד עם פעולת החיקוי משתמש המכשף בתנועות שונות וכן בלחשים ומלות קסם למיניהם.

כך נתגבשה מסורת עשירה שבעל פה של דפוסי מאגיה, ובשלב מאוחר יותר נרשמו דפוסי אלו בכתב ובסדר ספ' רותי קבוע. הדפוסי הללו בנויים אצל העמים הפרימיטיביים בדמיון מפתיע אלה הידועים בתרבויות המפותחות של המזרח הקדמון ובמקצת במקרא: הם פותחים לעתים ב"קריאה" (invocatio) לנושא המאגיה בשם אלהות או כוח אלהי אחר תוך רמזים לתקדימים מיתיים, ואחר כך בא עצם הבקשה. המביע את המטרה הכסופה. בסוף באים אמצעי הפולחן שבמעשה כגון פעולות חיקוי, השמדת חמרים, חפ' צים, פסלונים וכיו"ב.

[ב] מונחים מאגיים במקרא. — 1. צירופי מונחים. — הרשימה המקיפה ביותר במקרא של המכשפים למיניהם באה בדב' יח.י"א, וזה לשונה: מעביר בנו ובתו באש קוסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף וחובר חבר ושואל אוב וידעוני ודורש אל המתים. חוץ מן המונח הראשון, מעביר בנו ובתו באש, שאינו מורה על פעולה מאגית במישרין (וע"ע מלך), אפשר להבחין כאן בשלושה סוגים של העוסקים בכישוף: (א) אלה העוסקים בעיקר בהגדת עתידות לפי אותות שונים: מעוננים, קוסמים ומנחשים (וע"ע עתיד, הגדת עתידות); (ב) אלה העוסקים בכישוף עצמו: מכשף, חובר חבר; (ג) אלה העוסקים הן בהגדת העתיד והן בכישוף עצמו, אלא שהם מקבלים את ידיעותיהם בדרך של העלאת רוחות מתים (וע"ע אוב; דרישה אל המתים). קבוצות אלו נמנו במקרא כמה פעמים בשינויים קלים, ופה ושם תוך שילוב מונחים מקבילים. כך למשל נאמר על מנשה במל"ב כאו, דה"ב (ג.ו): והעביר את בנו באש ועונן ונחש (דה"ב: וכשף) ועשה אוב וידעונים. וכן במיכה ה.יא: והכרתו כשפים מידך ומעוננים לא יהיו לך (והשווה יר' כז.ט).

עוד נזכרים במקובץ עושי מעשים מאגיים בתיאור מכות

לפי המתכונת שנקבעה במקדש אָאָ, אל החכמה בעיר אָרָד. כבר מכאן אנו למדים שאלהות עוסקת במאגיה, והיא הממ" ציאה את הכישוף ואת הלחש. המומחה העיקרי הקובע את הדפוסים השונים הוא בנו של אָאָ, Asariludu/khi. לפי הנוסחאות הקדומות ביותר הוא מודיע לאביו שמצא את הנוסח המתאים. בנוסחאות מאוחרות יותר הוא מקבל הוראות כיצד להוציא אל הפועל את מעשה הכישוף. זוג אלים זה, יחד עם המבנה האפייני של טכסט הלחשים, עובר במישרים גם ללחשים השמיים (אכדיים), שם תופש האל מרדוך (ע"ע) את מקומו של אא או של בנו של אא, ושם זה נעשה לו כינוי. המטרה העיקרית בלחשים הללו היא הירפוי, כלומר גירוש המזיקים, השדים למיניהם, הגורמים למחלות.

כך מדובר בלחשים על בעל חיים הנקרא סֶמֶן והמשפיע על פוריות הגבר והאשה; על השדה dimme (אכדית: lamashtu) המביאה אסון על תינוקות וילדים (וע"ע לילית; שד); על רוחות מתים, כגון utug (אכדית: utukku) המשתולל ברחו" בות ובמדבר ומביא למחלות מסוג מסוים; gidim (אכדית: efemmu; וע"ע אטים), רוח מת שלא נקבר כמנהג ולכן היא משוטטת ומפיצה מחלות, למשל: shu gidim (= מחלה) רוח המת המשוטטת, ועוד. יש גם שדים המביאים למיתה בלתי טבעית, עיוות הדין, וכיו"ב. גם השפעות רעות הבאות, כנראה, מתוך פעולות הכישוף המזיק, כגון הפה הרע והעין הרעה, לובשות דמות הדומה לשדים אלה, דמותם של השדים ידועה לנו מתוך האמנות השימושית המלווה את מעשי הכישוף. הסֶמֶן מתואר כאריה בעל שיני תנין, כנפי נשר וזנב עקרב. אמצעי הגנה נגד השדים והמזיקים הם משני סוגים עיקריים: (א) צו גירוש בשם האלהות; (ב) גירוש באמצעות מעשה פולחני מדוקדק, תוך שימוש בכלים מטהרים שונים: מים, מיני עצים ועשבים, מיני מתכות, הקטרה והדלקת אבוקה וכיו"ב. לדעת פלקנשטיין לא פירשו השומרים לעצמם כיצד ובאיזו רשות פועלים השדים והמזיקים, ובכך שונה השקפתם מדעתם של השמיים והחתים, שהיו סבורים שהטומאה, שנגרמה בחטא, מחלישה את האדם ועושה אותו מטרה נוחה לפגיעת השדים והמזיקים.

2. ב ב ל ו א ש ו ר . — בעקבות נוסחאות הכישוף השומ" ריות והפולחן המלווה אותן התגבשו הכתובים האכדיים העוסקים בכישוף ובלחשים. תהליך זה מתחיל בתקופה הבבלית הקדומה, ומגיע לידי גיבוש ראשון — במסגרת הקאנוניזציה הכללית — בתקופה הכשית (המאה הי"ד לפסה"ג, תקופת אל-עמארנה). על כך מעידים בין היתר סימני קרבה ניבית ללשון אבני הגבול (kudurru); וע"ע גבול, הסגת גבול. כתובים אלה משתמשים לרוב במושגי הכישוף השומרי אך הם כוללים גם מערכת מושגים באכדית, ואין היא תרגום של המערכת השומרית, וגם יסודות של מערכת מושגי כישוף שמיים קדמונים שהותאמו למסגרת הנוסחה השומרית.

בתקופה זו מתפשטים והולכים ערכי התרבות השומרית האכדית בכל האזור, וביניהם גם מושגים מאגיים רבים וכן נוסחאות של כשפים. בהשפעתם נוצרה ספרות מאגית מקומית, והיא מצויה גם אצל כמה עמים שבסביבה, כגון

י.א: אם ישוך הנחש בלוא לחש ואין יתרון לבעל הלשון; ובכנ"סירא יב.טז: מי יוחן חובר בשוך.

העוסק בלחשים מכונה נכון לחש (יש' ג.ג). וכיון שהפונים אליו מקווים שיועיל להם הוא דומה לאשף הבבלי. יש לציין שפעולתו האפיינית של בעל הלחש העברי היתה השבעת נחשים. עיסוק זה ידוע גם מחת, מבבל וממצרים כמקצוע מיוחד של מומחים לדבר. כך נמצא גם באחת מנוסחאות הלחשים המצריות נגד עקיצת עקרב או נחש מבוא תיאולוגי מפורט המתאר, כיצד הצליחה האלה אס להכריח את האל רע שיגלה לה את שמו הסודי, שיש בכוחו לבטל השפעת רעל הנחשים. התיאור המיתולוגי מסתיים בנוסחת הלחש המתאים.

עוד יש להזכיר שהמונח "לחשת" (= לְחֶשֶׁת או לְחֶשֶׁת) משמש ככותרת לטכסט המאגי הכנעני (לפי טור-סיני העברי) האחד שנמצא עד עתה, הוא הלחש מארסלאן-טאש (עי' [ג, 5]. כותרת זו מקבילה לכותרת של ההשבעות הבבליות, המלה shiptu.

בש"מ"ב יב.ט, מסופר כיצד מתלחשים עבדיו של דויד לאחר מות ילדו. חוקרים אחדים רצו לשוות על מעמד זה משמעות מאגית (שמטרתה אינה ברורה כלל) והם מסתמכים על תה' מא.ח, ששם באה אולי צורת הפועל של השורש לחש במשמעות של כישוף. אך לגבי התלחשותם של עבדי דויד אין הפירוש הזה נראה, ויש להבין את הכתוב כפשוטו. (ה) ה ו ו ה . — מושג זה רומז לעתים במקרא על דיבור מזיק, ובכמה מקומות קרוב הוא מאוד למשמעותה של נוסחת מאגיה שחורה (השווה תה' הי; נב.ד; ועוד). משום כך הציע גיום להשוות לו מושג מקביל באכדית, awatum, שמשמעותו דיבור, דבר, עניין. אולי הובעה מלה זו בתקופה האכדית העתיקה וכן בתעודות הראייה בכבד ממארי ב-hawatum, והשווה גם את השם הות באוגרית. למושג זה יש גם משמעות מאגית, שכן המלה משמשת יחד עם המלה shiptu (דבר הכישוף, לחש, השבעה) כתרגום למלה השומרית INIM·INIM·MA וכן אתה מוצא בבבלית החדשה amat limuttim, דיבור רע, מלת כישוף מזיקה. אמנם קרוב בשימושו המונח הווה במקרא למונח הבבלי שנוכר לאחרונה. יש לשער שהמלה הווה שייכת לשכבה לשונית שמית קדומה יותר, ולא הושאלה במישרין מן האכדית, שכן בתחילתה של המלה באה הגרונת ה'. על סמך זה אפשר לפרש את הכתוב ביש' מז, יא: ותפול עליך (בבל) הווה לא תוכלי כפרה.

(ו) ר כ ס . — בתה' לא.כא: תסתירם כסתר פניך מִרְכָּסִי איש תצפנם בסוכה מריב לשונות. כתוב זה מתפרש כרומז לקשר מאגי המופעל נגד מישהו, וכמקביל למושג האכדי rikistu, שמשמעותו קשרים לשם הכישוף; השווה למשל בסדר הטכסטים המאגיים שָרְפָּ (לוח ד, 68): rikista lisappikhu (יהי רצון לפני האלים) שישברו את קשרי הכישוף (אשר עלי).

[ג] כ ש פ י מ כ מ ז ר ח ה ק ד מ ו ן . 1. ש ו מ ר . — טכסי לחשים של מאגיה "לבנה" כבר התגבשו בתקופה שבין השושלת הג' של אור והשושלת הא' של בבל (הרבע הראשון של האלף השני לפסה"ג). טכסטים אלה נושאים את הכותרת EN ENURU, כלומר לחש שנתחבר

אצל החתים, כפי שאנו למדים בין השאר מן הארכיון של בוע'אזכויי (ע"ע חת). מטכסט חורי ממארי למדים אנו שהחורים כבר ידעו במאה ה־14 לפסה"נ לחבר לחשים לפי דוגמה שומרית או בבליית.

כתבי כישוף מיסופוטמיים, שצורתם הסופית נקבעה בחלקה בתקופה הכשית, הועתקו פעמים רבות במשך האלפים השני והראשון. עקבותיהם נתגלו באשור, בסולטאן טפה, בנינוה, בספר ועוד. הם עברו עריכה סופית בהעתקים מאוחרים של ימי אשורבנפל.

המאגיה האשורית-הבבליית היתה מפותחת מאוד והקיפה שטחים רבים. היא נתבססה על פעילותם המאגית של האלים, כפי שאנו למדים, דרך משל, מעלילת בריאת העולם (אֶנְמ־אֶלִיש), כאשר אֶפֶס וּמֶמ (ע"ע בריאת העולם; מבול; תהום) רצו להשמיד את הדור הצעיר של האלים על ידי פעולה מאגית "שחורה". מעיד על כך השימוש החוזר במונחים amātu, limmuttu (המציינים מלת כישוף רעה). האל אָא בא והכין נגדם מאגיה "לבנה". הוא צייר את "צורתם-דמותם" (ušurtu). כמקובל בכישוף, וציירף לזה את נוסחת הלחש הקדוש (או הטהור) שלו, המכונה ilu ellu. הוא שלח את דברו "על המים" וכך הרדימם והרגם (לוח א, 35-74). תיאור זה משמש גם יסוד מיתי לסוג מסוים של לחשים. האל מרדוך עצמו (ע"ע) משיג את נצחונו על תיאמת ואת מלכותו, כאשר הוא מוכיח לאלים את הכוח המאגי שבדבר בור פיו.

כבנו של האל אא היה מרדוך המגן העליון של המאגיה הלבנה. שמות ותארים המעידים על יכולת מאגית ניתנו גם לנציגיו, הכהנים העוסקים בגירוש המזיקים. על הסוגים השונים והמגוונים מאוד של הפעולות המאגיות שעשו כהנים אלו אנו למדים מאספים של טפסי לחשים ומספרי עזר והזרכה רבים שנערכו לפי הקאנון של מקדש מרדוך בכבל (E·SAG·IL). גם הוראות פולחניות שבכתבים רפואיים, למשל, מוסיפות על ידיעותינו המפורטות על הכישוף הבבלי.

חשובה ומאלפת ביותר היא סדרת הלוחות המכונה מְקָל (קלייה). מסדרה זאת יוצא, שהמזיקים הידועים מן התקופה השומרית (עי' לעיל) המשיכו לאיים על שלומם של הבבלים. מצד שני השתנתה הצורה הספרותית בעקבות גיבוש רגשות דתיים שונים. בלוח א (שורות 1-14), למשל, בא מזמור תחינה, שבו פונה בעל הייסורים לאלים ומתאר את צרות נפשו. בכתובים אלו בולטת דמותם של המכשף (kashshapu) והמכשפה (kashshaptu); הם בעלי המאגיה השחורה, המפעילים את הרוחות הרעות הפוגעות בבעל הייסורים. לעתים אף מתמזגת דמותו של המכשף בדמותם של השדים שהוא מפעיל.

אדם שרצה להשיג את עזרת המכשפים יכול היה להנחיל לוח במקדש האל נְנֶרְת ולבקש בו כליון על אויבו ובני ביתו (הבקשות לעולם אינן מופנות אל המכשפים עצמם). רוב המקרים שבהם פועל מכשף הם מקרים של סכסוך חברתי. המכשפים מפעילים נוסף על השדים (דהיינו מחלות גוף ונפש) גם אמצעים רבים אחרים המתוארים בפרוטרוט

שני צדיו של לוח טין מאגי להעברת מחלות למעלה: דמויות של חיות ושורת כהנים; למטה: תיאור הפעולה המאגית שעושים כהנים

לא תמיד הביאו כשפי הנגד למיניהם את התוצאה הדרושה. בעל הייסורים יכול גם לפנות במישרים לאל בתפילה ולבקש רחמים על עצמו בתפילה המכונה *nish qāti*, כלומר: נשיאת כפיים. בתפילה אחת מסוג זה (אשר במקורה היא שומרית) מצהיר בעל הייסורים שלא מצא תרופה לייסוריו לא אצל כהן הַבָּרוּ, העוסק בהגדת עתידות (ע"ע), ולא אצל השאָל (השואל). שעיסוקו אף הוא בגילוי הגורל (וע"ע ככד; לב; עתיד, הגדת עתידות), גם לא אצל האשפים, כהני המאגיה הלבנה. בין היתר מספקת תפילה זאת חומר לשחזור השרת הפולחנית של פעולות הניחוש, הכישוף הנגדי והכפרה למיניהן. ממנה למדים על מעמדות הכהנים השונים שעסקו בשטחי המאגיה למיניהם, החשובים שבהם לגבי ענייננו כאן הם האשפים, *āshipu*, אומרי ה־*shiptu*, שהוא נוסח ההשבעה. האשפים הם כהני אָא ומרדוך, העושים את פעולותיהם כשהם לבושים כדגים, כי הדג הוא בעל החיים המיוחד לאָא. הם מדריכים את בעל הייסורים, בטכסי הכישוף הנגדי, אומרים לפניו את הנוסחאות המתאימות ומשגיחים על קיום סדר הפולחן על פי לוח סדר הפולחן המצורף לסדרת ההשבעות. בשעת קיום הפולחן לוחש האשף את נוסח ההשבעה באוני הכהמה העולה לקרבן. לכהנים הללו התלווה הכהן *zammāru* (זמר) שליווה את סדר הפולחן באמירת המזמורים ובכלי זמר שכוחם יפה גם לגירוש ההשפעה המזיקה (כגון התוף). במיוחד בשעת פולחן ה־*takpirtu* (כפרה; וע"ע), שבוצע לשם סיום גאולתו של בעל הייסורים.

התעודות שבידנו מעידות על שורה ארוכה ומגוונת של פעולות מאגיות שהיו נהוגות בכל שטחי החיים בבבל. הן נועדו בחלקן לכל מאורע ושלב שבחיי הפרט, ובחלקן למאורעות מדיניים ולקורותיו של בית המלך (כגון טיהור במים טהורים לאחר חלום רע, המיועד במיוחד למלך).

מכתבים ממלכתיים אשוריים מעידים על כך שסדרי פולחן הללו היו בשימוש קבוע יחד עם פעולות מגידי העתידות (ע"ע חלום; עתיד). כך, למשל, ממכתב אשורי אחד אנו למדים על סדר הפולחן המאגי להחלמת אשור־מֶן־פְּלָא (בן אסרחדון). נוסף על הכנת שולחן לֶסִין מכינים כן קטורת למראשות מיטת החולה. ממכתב אחר (Pfeiffer, SLA, 256, CT. XXII. 1) אנו למדים על הוראות מלך אשור לאסוף סדרות שונות של השבעות מתוך מקדש נבו (ע"ע בֶּרְכָסָפּ, וכמו כן חפצים מאגיים אחרים, וביניהם אבני צוואר, כלומר מעין לחשים או קמיעות).

3. מ צ ר ים — הרוח המאגית מהווה במצרים יסוד עולם החובק את כל תופעות היקום. האלים עצמם עוסקים הרבה במאגיה ומשתמשים בה במלחמותיהם (השווה היחסים שבין תחות, אס וחור). כן מסופר על אלים מתים שקמו לתחייה בעזרת כשפים (אסר). בני אדם, אם קוסמים מנוסים הם, יכולים הם להפעיל כוח מאגי המשפיע גם על האלים. בני אדם זקוקים לרוח המאגיה לשמירת שלומם ובטחונם לאחר מותם (קללות נגד שודדי קברים). המאגיה מקנה למתים כוח שרק כהני לחש מנוסים יכולים לרסנו. בעזרת הלחשים של "ספר המתים" משיגים המתים את הכניסה לעולם המתים. כאן בולטת תכונתה המסוכנת ביותר של המאגיה בכלל ושל

בטפסי המקל ובתעודות אחרות. האמצעים הללו מתרכזים סביב עשיית פסלון (*šalmu*, צלם) של בעל הייסורים מטין, קמח או מתכת ועשיית פעולות אנאלוגיות עליו: קושרים את הפסלון ב"קשרים" שונים (*qišru*), מונעים ממנו מים או משקים אותו במים מכושפים, מאכילים אותו מלח או עשב רע (*šammē limnūti*), וכיוצא באלה. הפעולה היתה מלווה ב"דיבור רע" (*amāt limnūti*), כלומר באמירת מלות הכישוף. ולא זו בלבד אלא שכוחו של המכשף גדול כל כך עד שתוך כדי פעולותיו מסוגל הוא גם לסתום את פי האלים, כלומר יש לו כוח למנוע ישועה מבעל הייסורים המבקש את עזרתו של בעל הלחש.

רק כאשר בעל הייסורים יודע בכירור שייסוריו באו לו בגלל כישוף משתמש הוא בלחשים הלבנים של סדרת מקל. הוא פונה אל כהניו של מרדוך, והם בוחרים בשבילו את הנוסח המתאים. הנוסח הוא כרגיל בקשה הפונה אל מרדוך או אל אלי הריפוי, או אל האלים האישיים המגינים על המבקש. לעתים הוא קורא לאלים אשר בשמים ובארץ ובנהרות שישסעו את דברי הלחש. בטופס עצמו יש שבעל הייסורים מבקש שהאלים יפטרו (*pashāru, pašāru*), יגאלו אותו מן הכישוף הנחשב למעין פשע (*limnu*, כלומר רעה). לעתים גם מפנה הוא עצמו נוסחת לחש נגד המזיקים, ויש מקרים שפונה הוא לגופו שלו ולאבריו השונים. בנוסח אחר מתאחד הוא עם האלים אבר באבר (אנליל הוא ראשי, וכו'). לשם מעשה פולחני מכין הוא את פסלוני מכשפיו ושורפם (מכאן שם הסדרה מקל, כלומר שרפה, קלייה) יחד עם חפצים סמליים אחרים (שיטת המאגיה הסימפאטיית), וכן הוא משתמש באמצעים מטהרים אחרים (צמחים, מים, מלח, שמן ועוד). כדי שמבוקשו יושג הוא אומר, דרך משל (מקל, לוח א, 18—19): על אשר היא (המכשפה) עשתה רעה... היא תמות ואני אחיה, טהור ונגאל (ועי' עוד לקמן, 3). לעתים אנו למדים שהשפעת הכישוף תלויה גם במזלות (ע"ע) של הכוכבים, או בימים הרעים של החודש. המכשפות, המרובות מן המכשפים, מתחלקות הן לכמה וכמה סוגים. ביניהן ידועות גם זרות, למשל, עילמית או שותית. השמות הללו רומזים למאגיה שחורה של האויב, כי כל הנזכרים נחשבים כאויבים קשים לאשור. ידועות גם בעלות מקצועות מיוחדים, למשל *mushlākhatu*, הלוחשות לנחשים. יש שבעל הייסורים צריך להיזקק תחילה לפולחן מיוחד, כגון למעשה ביטול ההשפעה הרעה של חלומות רעים. פולחן מעין זה הוא גם החקירה והדרישה אחרי סיבת הייסוריים. לצורך זה משמשת סדרת שֶרְפָּ (שרפה) המורכבת אף היא מתשעה לוחות. סדרה זו, שאף היא שייכת לסוג ההשבעות, מחולקת לכמה וכמה סוגי חטאים שבעל הייסורים עלול היה להיכשל בהם ולגרום לייסוריו שלו. מכאן נראה שהמחשבה הבבלית (קטעים של טכסט זה שייכים לתקופה הפֶּשִׁית. ועי' למעלה) מניחה, שכוח המזיקים הגורמים לייסוריים וכן כוח הכישוף מתחזקים בגלל החטא שאדם חוטא בשגגה, או שנעשה בטומאתו. אדם יכול להשיג כפרה על חטאו או על טומאתו בעזרת טכסי השרף הכוללים וידויים ופעולות כפרה מאגיות (ע"ע כפרה).

אבקם המדיני, כפי שמעידה סדרת פסלוני מסוף השור- שלת הי"ב ועליהם רשומים כתבי המארות הידועים, המופנים כנגד אויבי מצרים: לוכים, כנעניים, ואויבי הפנימיים של פרעה. פסלוני אלו היו נשברים לפי שיטת המאגיה האנאלוגית והסימפאטיטית, כדי להביא להשמדתם של האויבים ששמותיהם רשומים עליהם. בימי חולשה מדינית מתגברת השפעת המאגיה. זאת אנו למדים ממשפט "קשר ההרמון" שהביא כנראה למותו של רעמסס הג' (השושלת הכ'). מן התיאור של המשפט מתברר שהקושרים רצו להשתלט על המלך גם בעזרת הפפירוס המאגי האישי שלו וגם בעזרתם של פסלוני שעווה שהכינו כדי להזיק לפמליית המלך.

4. ח ת. — המאגיה החתית ידועה מתעודות רבות שנמצאו בארכיון של בוע'אזכויי. מהן מתברר שעל אף ההשפעה השומרית-האכדית, יש במאגיה החתית כמה קווים אפייניים משלה. בעיני החתים אין כשפי בני אדם יכולים להשפיע על האלים, והמאגיה אינה מעורבת בעבודת האלים. לכן פונים כתבי כישוף אלה אל האלים בבקשות בלבד, בעוד שהאמ- צעים המאגיים הישירים מופנים רק נגד המזיקים עצמם. מי שטמא או מי שחטא בשגגה יכול ליפול לידיהם של מזיקים או בעלי כישוף רעים. מטרת הלחשים השונים היא אפוא טהרה או כפרה והרחקת המזיקים. על המזיקים נמנים: סוגי מחלות, דבר, פעולות האויב, רוחות רעות, ואף תועבות (יחסים מיניים אסורים). לעתים מבקשים בעלי הלחש את עזרתם של שדים טובים.

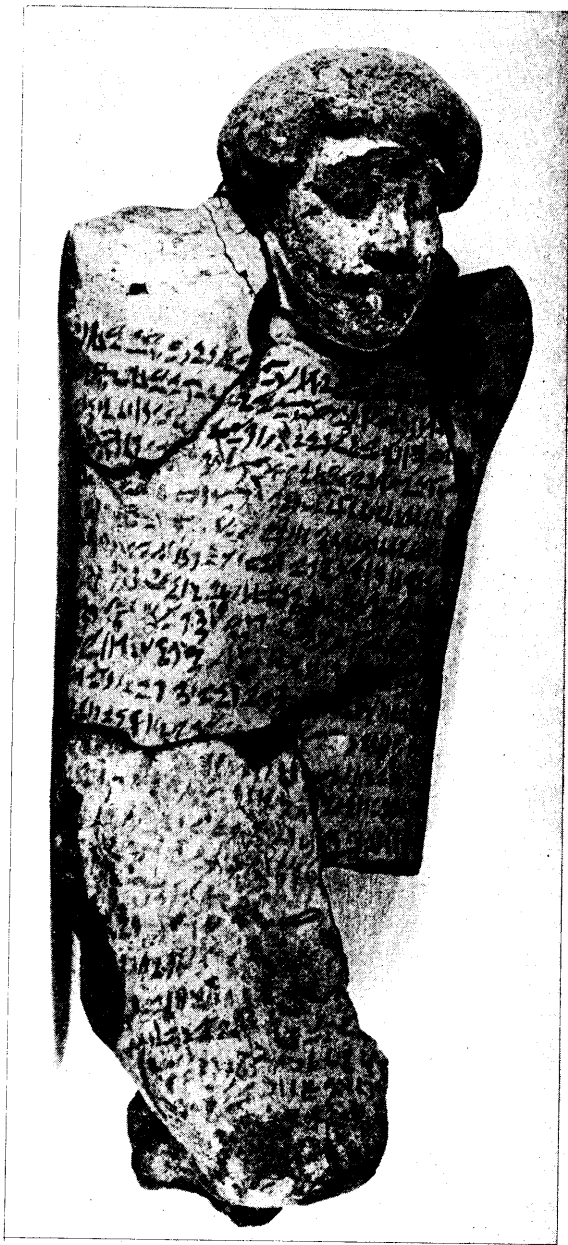
האמצעים הפולחניים המצורפים ללחשים הם מגוונים מאוד ושונים בחלקם מן האמצעים הנהוגים בשיטות הכבליות. אפשר להזכיר את קשירת הקשרים מצמר צבעוני על רגלו ומצחו של המתכפר (השווה יח' יג.ח), או את השמדת החפצים המסמלים את הגורם המזיק. בפעולות הכישוף עוסקת בדרך כלל "האשה הזקנה".

עדות מעניינת לשימוש המדיני במאגיה באה מאחד הסעי- פים בחוזה בין מלך חת ולבין שַנְשַר מלך פְּוּתַנֵּ (בעמודה א, שורות 28–30). המתחייב שלא יפעיל אמצעי כישוף נגד שליח מלך חת, שלא יעשה שום (מעשה מאגי) רע, ובצמח (מאכל) מכושף לא יתקיפנו.

5. כ נ ע ן. — המקורות על כישוף כנעני דלים ביותר. בכתבי אוגרית אין זכר למעשה מאגיה שחורה וההתנגנות מפניה. סיפור מחלת המלך כרת אינו מביא את סיבת מחלתו ומציין בכל לשון של הדגשה, שאל הוא היחיד בין כל האלים המסוגל לרפא את המחלה (כרת C), והשקפה זו קרובה יותר למקרא מאשר לטכסטים האכדיים על ריפוי מחלות בדרך טכסים מאגיים. אמת היא, שדנאל מבקש מבעל שישבור כנפי נשרים. הוא בוקע את גוף הנשרים הנופלים לרגליו, בודק את פנים הנשרים ונעתר אחרי המעשה אל בעל, שיבנה שוב את כנפי הנשרים המוסיפים לעוף (אקתה III C). אך אין בצדן של בקשות דנאל טכס מאגי כלשהו, ודבריו הם בגדר בקשה לנס, שבעל נענה לה. וכיוצא בזה דוחק הוא לחפש צד מאגי בפעולת אלי אוגרית, כגון בזיווג שמזדווג בעל עם פרה לפני רדתו אל מות (V, I*AB).

זו המצרית בפרט: היא מריקה מושגים מוסריים מתכנם והופכתם לשגרה, שאינה צריכה לכוונה או לשלמות מוסרית. חיים נזקקים לטפסי הלחשים הידועים לנו מכתובות הפי- רמידות ומפפירוסים שונים לריסון רוחות המזיקים, לצרכי ריפוי, ואף בהגנה מוקדמת (prophylaxis) נגד עקרבים ונחשים, וכדומה. כפי שמעידים המבואות של לחשים אלו התקינו אותם האלים עצמם, כלומר ללחש ניתן ביסוס מיתי.

גוון מאגי מובהק ניכר גם בפולחן הרשמי, ובמיוחד בפעור- לתזיו העונתיות של המלך המבטיחות את פוריות הקרקע, את גאות הנילוס בזמנה, וכיו"ב. המצרים נזקקו לכשפים במ-

פסלון לצרכים מאגיים ועליו כתב מארות כנעני אויביה של מצרים

שני צידיה של השבעת שדים שנתגלתה בחדתה (ארסלאן-טאש)
מן המאה ה־7 בקירוב לפסה"ג

למוצאו של האל ססם רומזות חמש כתובות פיניקיות מקיפ־רוס, שבארבע מהן חוזר השם עבדססם, באחת מהם השם [סס]מי, בתעתיקו היווני Σεσμοσ, ומכאן פתח להשערה, שהמדובר באל קיפרי. גוף האמירה אל השדות פותח במלים:

שו' 18—22), שהרי בין שנסביר את השם פרה כאן כפשוטו בין שנדון אותו כינוי לאשה (השווה כרת B, IV, שו' 6, 7), מכל מקום מסתברת משמעות זיווגו של בעל כל צרכה מהמשך הכתוב, הקובע שבת זיווגו הרתה וילדה בחור ואין אחיזה להשערה, הרואה בזיווגו פעולה מאגית לשם הגברת כוחו. המונח היחיד בכתבי אוגרית הניתן להסבר מאגי הוא השם לחשת (C, V AB, שו' 17—26 ומקבילות). אך בטכסטים, שהוא נמצא בהם, נזכרים דבר העץ ולחשת האבן על יד שיחות השמים והארץ, תהומות וכוכבים לסמל דבר נסתר, הידוע לבעל בלבד וכנראה אין לחשת כאן אלא לשון שיחה חרישית. לאחרונה דן אולברייט טכסט חדש ומקוטע ביותר (RS 16.266) דין נוסח השבעה, אך אין להצעתו סמך בשאר כתבי אוגרית, ועדיפה השערתו של וירולו, החושב טכסט זה לקטע של טכסט מיתולוגי.

הטכסט המאגי היחיד, שנשמר בלשון כנען, הרי הוא השבעה מן המאה הז' בקירוב לפסה"ג שנמצאה בחדתה (ארסלאן-טאש). טכסט זה רשום על שני צדדי טבלת גבס ומקצתו על שולי טבלה זו. על צדה הקדמי של הטבלה מצוירים כרוב בעל כנפיים, גוף אריה וראש אדם חבוש קובע מלחמה, ובחלקה האחר זאבה בעלת זנב עקרב הכולעת אדם כאשר שוקיו ורגליו עדיין מחוץ למלתעותיה. בצד האחורי מצויר גבר צועד הלבוש מלבוש אשורי. אך דרך צעידתו ותנועת ההנפה, שהוא מניף בידו הימנית גרזן קטן, והחרב החגורה בשמאלו, טיפוסיות הן לתיאורי אל הסערה באמנות הסורית-החתיית. ברור מראש שיוחס כוח מאגי אף לציורים אלו, אך נחלקו החוקרים בהסבר משמעותם. בעוד שאולברייט חושב את כל הדמויות לתיאורי כוחות רעים הרסניים, דן טורסיני את כולם דין רוחות המגינים בפני השדות וגאסטר מבחין בין האל הגיבור, הנלחם בשדות, שהוא האל אשור, לבין הכרוב והזאבה, המסמלים לדעתו אותן השדות, והן השדה לילית (ע"ע) בעלת הכנפיים, והשדה barbartu (= זאבה), הידועה מהשבעות אכדיות. הטכסט ניתן בחלקו בלבד לקריאה בטוחה, ונחלקו החוקרים בקריאת האותיות הבלתי ברורות. לכל הדעות מורכב הטכסט מחלקים שונים והם: (א) הכתובת העיקרית שבשני צדי הטבלה, שאותה ממשיכה לפי הדעה הרווחת אף הכתובת בשולי הטבלה; (ב) כתובת על הכרוב; (ג) כתובת על הזאבה; (ד) כתובת המתחילה על חזה הגבר הצועד ונמשכת בצד הקדמי בין שורות הכתובת העיקרית. הכתובת העיקרית פותחת במלים: לחשת לעפתא אלט ססם בן פדרש שא אלה ולחנקת אמר, כלומר: לחש נגד עפתא, אָלְתו של ססם בן פדרש: שא אֵלֶה ולחונקות אָמור... הלחש מכונן אפוא נגד השדות המכוננות בשם עפתא, היינו עפות וכנראה עפות באופל דווקא, כשם שנתברר מהתחלת הכתובת על הכרוב המעופף: עפתא בחדר חשן, וממשמעות השם עיפה במקרא (עמ' דיג; איוב י, כב). שדות אלו חונקות הן וכן מתוארת פעולת השדות אף בהשבעות ארמיות. האֵלֶה, היינו ההשבעה נגדן (ע"ע אלה), מיוחסת לססם בן פדרש, המתבקש לשאת את האלה ולאמרה לשדות. היסוד ססם הידוע מן השם האוגריתי עבדססם ומן השם המקראי ססמי (ע"ע) הוא שמו של אל או כינוי לאל.

ח'מורבי, הקובעים (סעיף 2): "כי יעליל איש על חברו עלילת כשפים, האיש החשוד חייב לעבור ניסוי מים (ע"ע ח'מורבי; משפט השמים). אם 'אל הנהר' אחזו בו (יטבע), סימן הוא שהיה מכשף, אך אם לא, המעליל יומת". הדאגה לחיסול מאגיה שחורה, וגם הקושי הגדול שבהשגת הוכחה משפטית להרשעה מתבררים היטב מן החוקים האשוריים (לוח A, סעיף 47): המלך בעצמו חוקר את העד בהשתתפות האשף (ע"י לעיל), הבא להשביעו, ורק אחר כך מוציאים להורג "איש או אשה" העוסקים בכשפים.

בחוקים החתיים הוקדשו שני סעיפים לבעיה זו: סעיף B 44 אוסר את השלכת שאריות קרבן הכפרה לשדהו של הזולת, כיון שמעשה זה נחשב לכישוף מזיק. סעיף 170 קובע: כי ימית איש בן חורין נחש וקרא בשם (איש) אחר — מנה כסף ייתן. ואם עבד הוא — יומת. ברור שיש כאן חשש מפני פעולה מאגית סימפאטיית, ולכן חמור ענשו של העבד מן הרגיל בחוקים החתיים.

[ד] הכשפים במקרא. — 1. יחס המקרא לכשפים. — דת ישראל צמחה בסביבה תרבותית שהיתה רוויה מושגים מאגיים. במקרא נזכרים כמה וכמה פעמים כשפיהם של העמים השכנים (ע"י לקמן, והשווה במיוחד דב' יח"ט"ד; יש' מד.כה; נח' ג.ד). ועוד נמצאת במקרא דעה שלילית מגובשת על הכשפים, שהרי כל אמונה בתועלתם של מעשי כישוף עומדת בסתירה לאמונה הישראלית בשליטתו הבלעדית והעליונה של האל היחיד, שאין שום אמצעי אנושי יכול להשפיע על רצונו. על כן נחשב הכישוף בכלל תועבות הגויים (שמ' כב"ז; וי' כ"ז; דב' יח"ט"ד). קסם, שאילה בתרפים ומרי שווים הם (שמ"א טו.כג). הדרישה אל האובות והידעונים המצפפים והמהגים היא דבר אשר אין לו שחר (יש' ח"ט"כ). הכשפים הוברי השמים, החוזים בכוכבים ובחוקות העמים הם הבל ומביאים שכול ואלמון (יש' מז.ח"טו; יר' י"ב.ג). מכאן המחזה החוזר בסיפורי המקרא של התנגשות התפיסה המאגית בין שתי התפיסות: יוסף — חרטומי מצרים (בר' מא); דניאל — בעלי הכשפים בחצר מלך בבל (דנ' ב); ובמיוחד משה ואהרן, הנביא והכהן — חרטומי מצרים ומכשפיה (שמ' ז). בפרשה האחרונה מודגם לפנינו ההבדל שבין פעולות הנראות זהות. בעוד שחרטומי מצרים פועלים בלהטוטיהם מפליאים משה ואהרן לעשות במצוות ה' (שם, פס' י), המשנה את סדרי בראשית למען המופת (שם, פס' ט). המקרא מודה אפוא במציאות הפלא, אך אינו מודה בהסבר האלילי-המאגי; מקור הפלא הוא רצון אלהים בלבד ולא כוח ידיעתו וחיקיו של אדם, המשעבד את הטבע למטרותיו הפרטיות. סיפורי בלעם בן בעור, שמלכים ושרים משכימים לפתחו, הם לעג נוקב למכשף האלילי. לא זו בלבד שבלעם אנוס להודות בכשלונו, אלא שבפיו הושמו דברים שמן הסתם מילאו את לב היש"ר ראלי הקדום בטחון דתי וגאון לאומי כאחד: כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל, כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל (כמ' כג.כג).

המקרא דן בכישוף בשתי פנים: חיצונית ופנימית. כלפי חוץ לועג המקרא לאומות העולם הסומכות על הכישוף,

נת אבא (כלומר בית שאבוא לשם) בל תבאן וחצר אדרך בל תורכן. תוכן האלה דומה להשבעות אכדיות, כגון ההשבעה: מקום אעמוד בל תעמוד, מקום אלך בל תלך, מקום אבוא בל תבוא (Utukkê limnûti, III, שו' 220 ואילך); אך ניסוחה של האלה הוא על טהרת המליצה הכנענית, ועדות לכך התקבלות בין בית לחצר, השכיחה בכתבי אוגרית ובמקרא, והתקבולת בין בוא ודרך הידועה ממיכה ה.ד. לקמן מסתמכים משביעים בלשון רבים על אלה (היינו ברית בשבועה; ע"ע אלה) הכרותה בינם לבין האלים לאמור: כרת לנו אלת עלם אשר כרת לנו וכל בן אלם ורב... כל קדש, אולי: כרת (היינו נעשתה) לנו אלה, אשר כרת לנו וכל בני(י?) אלים. בקשר זה יש להבין אף את השם קדוש ככיגוי לאלים. גם המשך ההשבעה פונה אל השדות בתוקף אלות: באלת שמים וארץ... על... באלת בעל... ארץ באלת... סתום הוא עניין הכתובת שבשולי הטבלה: שת חורן... פי ושבע צרתי ושמנה אשת בעל. ברור כאן, שמתבקשת עזרתו של האל הכנעני חורן הלוחם האמיץ (ע"ע בית חורן). לקמן נמצאת המתכונת הכנענית של פתגם המספר העולה, שבה הספרות שבע ושמונה מקבילות זו לזו בשתי צלעות הפסוק. תקבולת זו בין שבע ושמונה ידועה היטב מכתבי אוגרית ויש לה זכר אף במקרא (מיכה ה.ד; והשווה קה' יא.ב). נראים הדברים שאשה מדברת כאן על שבע צרותיה ושמונה נשי בעלה. ויש להעיר, שצורת הרבים אשת נמצאת ביח' כג.מד, ומקבילתה תיה בארמית העתיקה וכיחוד באכדית. עניין נשים אלו אינו ידוע אל נכון, ונחלקו על כך דעות החוקרים. אך מן הסתם שונאת האשה את צרותיה ומכאן פתח להשערה, שהמדובר בבקשת אשה לעזרת האל חורן נגד צרותיה. על הכרוב נמצאת הכתובת: לעפתא בחדר חשך עבר פעם פעם ללי. לפי הקבלות בהשבעות אכדיות וארמיות מתפרשת התיבה "עבר" כפועל בציווי, כלומר כפקודה הפונה אל כוחות הרע. השם פעם אינו ידוע בהוראה ההולמת את הטכסט, ורק בדרך השערה בלבד אפשר להסבירו על סמך שימוש הפועל פעם כבר מאח; תה' עז.ה; דנ' ב.ג, ולפי הסבר זה יהיה טעם המלים "פעם ללי" פחד-לילה. מן הכתובת על הזאבה ברורה המלה הלך בלבד, מן הסתם ציווי לכוחות הרע שילכו ויסתלקו. בין שנפרשנו כמקור במשמעות ציווי בין שנראה בו צורת הציווי ממש שלא על דרך העברית. מן הכתובת הפותחת בחזה הגבר ברורות מלים מועטות בלבד, והן המלים: פתח יצא שמש, הרומזות אולי להיעלם עפתא בכוא היום.

6. חוקים נגד המכשפים. — כל תרבויות המזרח הקדמון מוציאות בדרכים שונות את המאגיה השחורה מחוץ לחוק.

כבר גִּדָּא מלך לגש מודיע שבעת בניית מקדש נִגְגָרְסוּ גירש מן העיר אשה שעסקה בהגדת עתידות ובכשפים וכן ביטל בעיר את "הפה הרע", כלומר את המאגיה השחורה. יש לשים לב לכך שתכלית הגירוש היא דתית, ושמדובר כאן דווקא במכשפה, ולא במכשף. בחוקי אור-נמו מלך אור (שורות 270—278) מדובר על משפט איש שהעליל על חברו שעסק במאגיה שחורה. פסקה זאת מתבררת מחוקי

ובדרך זו אוסר החוק לא רק על המאגיה השחורה אלא כל פעולה המושתתת על יסוד מאגי. כבר אמור איסור זה בדב' יח; והוא אמור גם בוי' יט, כו: לא תנחשו ולא תעונו, וכן שם כו: והנפש אשר תפנה אל האובות ואל הידעונים, וגו'. דיני תורת משה לא עקרו את הכשפים מקרב העם. ותר-כחתם של הנביאים מלמדת על כך. הפעולות המאגיות למי-ניהן נראו כתופעות דומות לעבודה זרה מצד אחד ולנבואת השקר מצד שני (עי' יש' ג, ב; יר' כו, ט; מי' ב, יא; מל' ג, ה; ועוד). הנהגתו של הפולחן הזר בשלטונם של מלכים מסוימים חיוקה ככל הנראה את ידיהם של בעלי הכשפים: איזבל נחשבת בעצמה למכשפה (מל"ב ט, כב); ועל מגשה נאמר: ועונן ונחש ועשה אוב וידעונים (מל"ב כא, ו). השווה דה"ב לג, ו. ויאשיהו כיער מיהודה, עם שאר גילויי העבודה הזרה. גם את האוב והידעוני (דה"ב לד, ג-ו). לדעת מובינקל מעידים אף מזמורי תהלים רבים על תפוצתם של הכשפים בישראל. הוא העלה את הסברה, שהרשעים שבעלי מזמורי תהלים רבים מתולוננים עליהם הם מכשפים, והלשון פועלי און הוא כינוי מובהק למכשפים. ניקולסקי אף ביקש למצוא בכמה וכמה מזמורים (תה' ז; לא; לה; מא; בז; נח; נט; סט; צא; קט; קכא; ועוד) סימנים של מערכת פולחנית נגד המכשפים, ובמיוחד ביקש למצוא תיאור פעולות הכישוף המקביל לתיאורים שבסדרה הבבליית מקל. דרך משל, בעל מזמור מא מתפלל, כשהוא שוכב על ערש דווי, שה' לא ייתן אותו ביד אויביו המתלחשים עליו. הם פוגעים בו בלחשם הרע. בנוסחה: ואשר שכב לא יוסיף לקום (תה' מא, ט). על אף דמיונם הרב של תיאורים אלה למזמורי התלונה הבבליים, הכרוכים לעתים קרובות בפעולותיה של המאגיה הלבנה, אין הסבר זה נחוץ להבנת פשוטם של מזמורי תהלים. וע"ע ברכה וקללה; דת, דתות המזרח הקדמון; דת ישראל; דרישה אל המתים; מיתוס; עתיד, הגדת עתידות.

קויפמן, האמונה הישראלית א, תכופות; טור-סיני, לר"ס א, 53-65; קאסוטו, האלה ענת, 66-67, 80; י. ליוור, ארץ-ישראל ג (תשי"ד), 99 ואילך

H. ZIMMERN, Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion, Leipzig 1901, 91-95, et passim; A. ERMAN, A Handbook of Egyptian Religion, London 1907, 148-164; R. C. THOMPSON, Semitic Magic, London 1908; F. CUMONT, Oriental Religions in Roman Paganism, London 1911, 138; J. PEDERSEN, Der Eid bei den Semiten, Strassburg 1914, 1-2; A. JIRKU, ZAW 37 (1917-1918), 109-125; MEISSNER, BA 2, 198-241; W. O. OESTERLEY, Immortality and the Unseen World, London 1921, 125-136; S. MOWINCKEL, Psalmenstudien 12, Christiania 1921; PEDERSEN, Israel 1-2, 430 ss.; N. NICOLSKY, Spuren magischer Formeln in den Psalmen, Giessen 1927; A. S. COOK, The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archaeology, London 1930, 66-86, 200-201, 213; A. FALKENSTEIN, Die Haupttypen der sumerischen Beschwörung, Leipzig 1931; H. BIRKELAND, Die Feinde des Individuums in der israelitischen Psalmenliteratur, Oslo 1933; G. MEIER, Die assyrische Beschwörungssammlung maqlu, Berlin 1937; A. GUILLAUME, Prophecy and Divination, London 1938, 26, 34, 233-289, 387-390; C. H. GORDON, AfO 12 (1937-1939), 115-117; S. H. HOOK, The Origins of Early Semitic Ritual, London 1938; W. F. ALBRIGHT, BASOR 76 (1939), 5-11; 150 (1958), 36; TH. H. GASTER, Orientalia 11 (1942), 41-79, 186-188; A. GUILLAUME, JRAS 2 (1942), 111-131; ROBINSON-OESTERLEY, Hebrew Religion², London 1947, 71-78; H. TORCZYNER, JNES 6 (1947), 18-29; J. WILSON, The Culture of Ancient Egypt, Chicago 1951, 117-118, 142-143; FALKENSTEIN-VON SODEN, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete, Zürich 1953, 23-24, 214-217, 295-354; B. MALINOWSKY, Magic Science and Religion, New York 1954, 17-87; E. REINER, JNES 15 (1956), 129-149; A. GOETZE, Kleinasien², München 1957, 151-161;

ובמיוחד לכבל (למשל יש' מג, ח). כלפי פנים משתדל המקרא לעקור מבני ישראל את הנטייה להיזקק לפעולות מאגיות למיניהן. בדב' יח, ט ואילך בא נאום מפורט שמטרתו לשכנע את העם שיתרחק משורה שלמה של פעולות מאגיות (עי' לקמן). פעולות אלו הן תועבת ה', שהרי אפייניות הן להשקפת העולם האלילית, והן שגרמו לגירושם של עמי כנען מן הארץ. אף על פי כן ער בעל ס' דברים לצרכים הציבוריים והפרטיים המושכים את בני ישראל אל הכישוף ואל השיטות המאגיות של הגדת העתידות. על כן נאמר בהמשך הפסוק (דב' יח, טו) שנביא ה' ימלא תפקידי ההנהגה שמילאו הקוסמים והמכשפים במשטר האלילי.

דברים אלו אמורים הם נגד המאגיה בכללה, ובמיוחד נגד הגדת העתידות באמצעים מאגיים. עקרוני ומעמיק עוד יותר הוא נאומו של יחזקאל נגד המכשפות (יח' יג, יז-כג). כאן תוארה פעולת המכשפות במפורט ונמנו המעשים הפולחניים השונים של המאגיה הסימפאטיית (תפירת כסות, קישורים על אצילי ידיים, פתותי לחם). המכשפות צדות נפשות ומטרתן: להמית נפשות אשר לא תמותנה ולחיות נפשות אשר לא תחינה (שם שם, יט). נזקן של הקוסמות הוא מוסרי בעיקרו: יען הכאות לב צדיק שקר ואני לא הכאתיו ולחזק ידי רשע לבלתי שוב מדרכו הרע להחיותו (שם שם, כב). עיקר הנבואה היא הודעת ה' שיציל את עמו מיד הקוסמות. מכאן שנזקן מסוכן בעיני הנביא מן החטא שבכישוף.

יחד עם שלילת כוחם של הכשפים נזקקת אמונת ה' לעתים לאמצעים השאולים מן הנהוג המאגי והמשועבדים לאמונה החדשה, שאינם נחשבים למעשי כישוף. דוגמות מובהקות לכך הוא הריפוי בעזרתו של נחש הנחושת (ע"ע נחושתן) ובדיקת הסוטה (ע"ע).

2. המאבק בכישוף. — מלחמתה של התורה בכישוף התנהלה בשתי דרכים, בדרך הישירה של הוצאת משפט נגד המכשף עצמו ובדרך העקיפה על ידי פנייה באמצעים משפטיים נגד בני העדה הפונים אל בעלי הכשפים. מעין דרך שלישית היא דרך התוכחה והחינוך. דרך הנביאים. בדרך הישירה פוסק ספר הברית (שמ' כב, יז): מכשפה לא תחיה. דין זה מופנה ככל הנראה נגד העוסקות במאגיה השחורה דווקא, כפי שמעידה חומרת הצו. חוקרים אחדים (למשל יפסן) סבורים שאין כאן אלא איסור סתמי לקיים מכשפות בקרב החברה, אך לפי פשוטו של הלשון כוונת הכתוב להריגה (לשון דומה בדב' כ, טז-יז). וכן בחוקי אשנונה סעיף 12-13: imāt ul ibalut, ימות אל יחיה). על חומרת דין המכשפה מעיד גם מקומו סמוך לעברות החמורות של שוכב עם בהמה וזוכה לאלהים אחרים (שמ' כב, יח). על נסיונו של שאול לקיים את מצוות הכתוב ולהכרית את המאגיה בפעולה ישירה ותקיפה מעיד הכתוב בשמ"א כח, ט; אולם אותו הסיפור עצמו גם מלמדנו כמה היה קשה להצליח בפעולה מעין זו ולעקור מן השורש אמונה שהאדם היה נזקק לה בשעת ייאוש. מעשהו של גדא מלגש הוא התק-בולת היחידה שבידינו לפעולתו של שאול (עי' למעלה). הדרך העקיפה הוא איסור החל על העם להיזקק למאגיה,

צירוף אתני, הרומז על ישיבתם של כשדים נוודים ליד אור, והם שהקימו שם מעין רובע. שנקרא על שמם. צירוף מעין זה מצוי גם במקומות אחרים, כגון ספר-יחררם, המורכב משם העיר העתיקה ספר ומשם שבט שמי-מערבי.

[ג] תולדות הכשדים. — על תולדותיהם של הכשדים יש לנו ידיעות רבות בתעודות אשוריות. את מהלך תולדותיהם של הכשדים משנושבו בדרום מיסופוטמיה אפשר לחלק לפי התעודות האשוריות לכמה שלבים.

1. השנים 740—880 בקירוב לפסה"ג (עד לימי תגלת פלאסר הג'). — תקופת התבססותן המדינית של ממלכות הכשדים וראשית מלחמותיהם עם אשור. לראשונה נזכרים הכשדים בתעודות אשוריות באנאלים של אשור-נצר-פל הב' מלך אשור (883—859 לפסה"ג) כשהם מצויים בטריטוריה מסוימת

māt kaldū (ארץ כשדים), הנזכרת כארץ המעבר לכרדניש.

לפי תעודות אשוריות מגיעים גבולות ארץ כשדים בצפון עד בבל וברספ וספר; הם נמשכים לאורך שתי גדותיו של הפרת דרומה ומערבה לעבר המדבר. בדרומה כללה ארץ כשדים את התחום הגיאוגרפי-המדיני העתיק *māt tāmtim*, ארץ הים, שבקרבת המפרץ הפרסי. ובדרום-מזרח כללה את הביצות באזור כניסתם הנפרדת של הפרת והחידקל למפרץ הפרסי וכן את הים הפנימי ואת הלאגונה *māt marratum* (הנהר המר). הנקרא בפייהם של היוונים והרומאים בשם *Iacus Chaldaicus*. וע"ע מרתים; פקוד.

מן האנאלים של שלמנאסר הג' אנו למדים שהכשדים ישבו בתחום מושבם לשבטיהם. השבטים העיקריים התארגנו לפי מתכונת של מדינות. המדינה הצפונית ביותר, הגובלת בכבל ובברספ, היא בית-דפוך. גבולה היה כנראה מן הפרת מזרחה ליד ניפור עד ארך. בכתף הדרומית הקיצונית של הפרת נמצאה מדינת בית אַמְכַן (אוכני), ובין שתי המדינות הללו נמצאו בית שְלֶנִי ובית שְאֶלִי. המדינה הכשדית הדרומית ביותר, התופסת את רוב שטח ארץ הים והנהר המר, היא בית יָפִין; גבולותיה הדרומיים של מדינה זו הם בתחום המדבר הערבי, ומשם נמשכים דרך המפרץ הפרסי ומגיעים עד לדילמון, היא בחריין של ימינו.

2. מימי תגלת-פלאסר הג' (ע"ע) ועד סרגון הב' (740—720 לפסה"ג בקירוב). — תקופה זו באה בה לידי ביטוי מדיניות כשדית עצמאית; שליטים כשדיים עולים על כיסא מלכות כבל ונעשים המאמצים לאיחוד המדינות הכשדיות. תגלת פלאסר הג' נלחם בכשדים והכניעם. בעקבות מלחמה זו בא גל ראשון של הגליות הכשדים לארץ אשור.

3. ימי סרגון וסנחריב. — זוהי תקופה של מלחמות ומרידות שנשתלבו במרידות רחבות היקף נגד מלכי אשור. בראש הכשדים עמד מרודך בלאדן הב' (ע"ע) מבית יכין, שתפס את כיסא מלכות כבל וטען לחוקיות שלטונו בכבל. הוא איחד את כל המדינות הכשדיות, ומצא בעלי ברית בין שכנים, קרובים ורחוקים, וייתכן שלכך רומזים דברי המקרא במל"ב כ"ב-י"ט, כתיאור שלוחי מרודך בלאדן אל חזקיהו (ע"ע) מלך יהודה. השפעת הכשדים חודרת לערים הראשיות של מיסופוטמיה והם אף מעוררים למרידות נגד אשור. סנחריב מגלה אותם מן הערים ספר, ניפור, כבל, ברספ,

J. GRAY, *The Legacy of Canaan* [=Suppl. VT 5 (1957)], 11, 36, 42, 147; VIROLLEAUD, PRU 2, 12; E. REINER, *Shurpu*, Graz 1958; WILSON, apud PRITCHARD, ANET, 326—328, 346—358, 383—391; R. O. GURNEY, *ANET*, Iraq 22 (1960), 221—227

כְּשָׁדִים. — בנו הרביעי של נחור, ממלכה אשתו (בר' כב, כב), והוא אל נכון אבי הכשדים (ע"ע).

בשבעים AB: *Xaṣṣad, Xaṣṣad*; בכתבי יד אחרים: *Xaṣṣad, Xaṣṣad*; *Cased*: V: 7.

מן הראוי לציין, שבין השמות הערביים-הדרומיים מצויים השמות הפרטיים כשד וכשדי, שריקמנס סמכם לשורש ה- ערבי כשד, שמשמעו שכר, בצע; ושמא יש לפרש את השם כשד שבמקרא על פי השמות האכדיים מטיפוס בְּלֹט כְּשָׁד, שמשמעו (הילד) הגיע בריא.

ג. מייזלר, ציון יא (תש"ו), 7.

O'CALLAGHAN, AN, 101; RYCKMANS I, 116; STAMM, ANG, 127, 132, 145 ש'.

כְּשָׁדִים, כְּשָׁדִים. — שם עם, שמקום מושבו בדרומה של מיסופוטמיה. השם בא במקרא לרוב בשימושים אלה: (א) בצירוף אור כשדים (ע"ע), והיא עיר מושבו של אברהם בדרום ארץ כבל; (ב) כשם שבט של נוודים ושוסי מדבר; (ג) כשם מקביל לכבלים ולאָרץ כבל (ארץ כשדים), בתקופת שלטונם של מלכי כשדים בכבל; (ד) בחלקים הארמיים של ס' דניאל כשם מקביל למכשפים ולחוזים בכוכבים (כְּשָׁדִים, כְּשָׁדִים).

[א] השם. — השם בא במקרא בצורת רבים, ורק פעם בדנ' כ"י, באה צורת היחיד של השם בארמית כְּשָׁדִי. צורת השם בתעודות האשוריות היא *kaldū* (כנראה גם היא ברבים), וזו נשתלשה כנראה מן **kashdu*, אף על פי שעדיין לא נמצאה צורה זו בתעודות שבכתבי יתדות (שם עצם פרטי בצורת כשדי ידוע בכתובות ערביות-דרומיות; וע"ע כשד). השינוי בהגיוי בא בגלל האסימילציה של *sht/d*-ל-*lt*, הנוהגת החל באמצע האלף השני לפסה"ג. השבעים הלכו בעקבות הצורה האשורית *Xalḏaiōi*, וכך נוהגים כל יתר המקורות הארמיים והיווניים שמחוץ למקרא.

[ב] מוצאם וראשית הופעתם ההיסטורית של הכשדים. — על ייחוסם של הכשדים נשתמרו מסורות רק במקרא (בר' כה, כב). במסגרת רשימת היחס של בני נחור (ע"ע). בייחוס בני נחור מננה כשד (ע"ע), אבי הכשדים, יחד עם שבטים ארמיים ושבטי שם נודדים אחרים, שמקומם הגיאוגרפי הוא בין ארם נהרים לבין המדבר הערבי. על שלב נוסף בתולדות הכשדים למדים אנו מסיפור המסגרת של ס' איוב. כאן מופיעים הכשדים כשבט שודדי מדבר (שם א"ז), ושוב בחברת שבטים נודדים אחרים (וע"ע עוץ; שבא; שוח; תימן). סמיכותם של הכשדים בסיפור של ס' איוב לשוח, שהוא גם שמו של חבל ארץ על הפרת התיכון, וסמיכותם לשבטים שמיים מערביים ברשימת היחס של בני נחור בס' בראשית פותחת פתח לסברה שחירת הכשדים לאזורים הדרומיים קשורה בחזירתם של יסודות אלה לאזור הנושב, ומננה כסוף האלף השני לפסה"ג. גם הצירוף אור כשדים אולי נוצר בתקופה הזאת, ועוד ייתכן שהוא אינו אלא